

KO'NGIL TIMSOLI: TASAVVUFIY-FALSAFIY ASOSLAR VA ADABIY AN'ANA (Bobur lirikasi misolida)

Qahharova Dilafro'z Abdug'afforovna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti Jahon adabiyoti kafedrasida katta
o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Tasavvuf ilmida ko'ngil insonning ichki dunyosini, ruhini ifodalaydi va uning ilohiy haqiqatlarga yo'l topishi uchun zarur bo'lgan markaz ekanligi ta'kidlanadi. Maqolamizda tasavvuf ilmining keng yoyilishiga hissa qo'shgan so'fiylar Mansur Halloj, shayx Adabali, Ibn Haldun, shayx Safiy Alimshohlarning ko'ngil haqidagi fikrlari insonning ichki dunyosini tozalash, yuksaltirish va Allohga yaqinlashish haqidagi qarashlari tahlilga tortilgan. Shuningdek, Zahiriddin Muhammad Boburning lirikasida uchragan tasavvufiy qarashlar xususida so'z yuritilgan. Boburning tasavvufiy qarashlari uning hayoti va ijodiga katta ta'sir ko'rsatgan. U o'z asarlarida tasavvufiy g'oyalarni va tasavvufning asosiy tushunchalarini o'ziga xos tarzda ifodalagan.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, so'fiylik, ko'ngil, shayx, pir, Mansur Halloj, Adabali, Ibn Haldun, Safiy Alimshoh, Bobur.

АННОТАЦИЯ

В науке тасаввуф утверждается, что сердце выражает внутренний мир человека, его душу и является центром, необходимым для того, чтобы найти путь к божественным истинам. В нашей статье анализируются взгляды суфиев Мансура Халладжа, шейха Адабали, Ибн Халдуна, шейха Сафи Алимшаха на очищение, возвышение внутреннего мира человека и приближение к Аллаху. Также обсуждаются суфийские взгляды, встречающиеся в лирике Захириддина Мухаммада Бабур. Суфийские взгляды Бабур оказали большое влияние на его жизнь и творчество. В своих произведениях он своеобразно выразил суфийские идеи и основные понятия суфизма.

Ключевые слова: Суфизм, суфизм, сердце, шейх, пир, Мансур Халладж, Адабали, Ибн Халдун, Сафи Алимшах, Бабур.

ABSTRACT

In the science of Sufism, it is emphasized that the heart expresses the inner world, the soul of a person and is the center necessary for him to find the way to divine truths. In our article, the thoughts of Sufis Mansur Hallaj, Sheikh Adabali, Ibn Khaldun, Sheikh Safi Alimshah, who contributed to the widespread dissemination of the science of

Sufism, about the soul, about the purification, elevation of the inner world of a person and the approach to Allah, are analyzed. It also discusses the Sufi views found in the lyrics of Zahiriddin Muhammad Babur. Babur's Sufi views had a great influence on his life and work. In his works, he expressed Sufi ideas and the basic concepts of Sufism in a unique way.

Keywords: Sufism, Sufism, heart, sheikh, pir, Mansur Hallaj, Adabali, Ibn Khaldun, Safi Alimshah, Babur.

Kirish. Tasavvuf ilmida ko'ngil insonning ichki dunyosini, ruhini ifodalaydi va uning ilohiy haqiqatlarga yo'l topishi uchun zarur bo'lgan markaz ekanligi ta'kidlanadi. Tasavvufda ko'ngil insonning ilohiy haqiqatni anglash, Allohni topish va uni yurakda his qilish joyi sifatida qaraladi. Ko'ngil Allohning nurini qabul qiluvchi joy, qalb esa ma'naviy tozalash va ilohiy sevgiga erishish uchun zarur bo'lgan poydevor sifatida ishlatiladi. Ko'ngilning tozaligi ruhiy o'sishning boshlanishidir. Tasavvufda ko'ngilni tozalash, uning zulmatidan chiqarish va ilohiy nurga yo'l ochish asosiy maqsadlardan biridir.

Insonning ko'ngli qanchalik toza bo'lsa, u Allohga yaqinlashadi va haqiqiy ma'naviy bilimni anglashga muvaffaq bo'ladi. Ishq, tasavvufda ko'ngilning Allohga bo'lgan muhabbati sifatida tushuniladi. Ko'ngil, tasavvufda tafakkur va ilohiy bilimlarga erishish vositasi sifatida ham tushuniladi. Yaxshi fikrlar va to'g'ri qarorlar qabul qilish ko'ngilning tozaligiga va uning ma'naviy yuksalishiga bog'liq. Tasavvufda inson o'z ichki dunyosiga, ko'ngliga bo'ysunib, haqiqiy ilm va hikmatga erishadi.

Ko'ngil timsoli tasavvuf ta'limotida chuqur ma'no va mazmunga ega. U insonning ichki dunyosini, ruhini, ma'naviyatini va uning Alloh bilan bo'lgan aloqasini ifodalovchi asosiy timsollardan biridir. Tasavvufda ko'ngil insonning qalbi sifatida tushuniladi. U nafaqat insonga tegishli a'zo, balki ruhiy va ma'naviy markazdir. Ko'ngil insonning haqiqiy mavjudligi va uning ma'naviy holati bilan bog'liqdir. Tasavvufda ko'ngilni poklash va yuksaltirish asosiy maqsadlardan biri bo'lib, bu jarayon Allohga yaqinlashish va haqiqatni anglashga olib boradi. Shuningdek, tasavvufda ko'ngil, asosan, Allohning nurini qabul qilish joyi sifatida qaraladi. Allohning ilmi, nur va rahmati ko'ngilda aks etadi. Ko'ngilning pokligi va sof holati tasavvufdagi ma'naviy yuksalishning belgisidir. Tasavvufda ko'ngil, asosan, sevgi va ishq timsoli sifatida tasvirlanadi. Ishq, ayniqsa, Allohga bo'lgan muhabbat, insonning qalbida mavjud bo'lgan eng yuksak tuyg'udur. Ko'ngil, ishqning manbai va aks-sadosi sifatida, tasavvufiy tafakkurda chuqur ahamiyatga ega.

Lirik turda bevosita tasavvuf ilmida arab, fors va turkiy tillarda she'rlar yozilgan. Ana shu she'riyat Sharq xalqlari orasida tasavvuf ilmining keng tarqalishiga sabab bo'lgan.

Tasavvuf ilmi dastlab so‘fiyona qarashlardan iborat edi. Keyinchalik u shoirlarning she‘rlari uchun eng katta mavzuga aylandi. “Tasavvuf ta‘limotida ko‘ngil ulug‘lanadi. Boisi, u Alloh jilvagohi. Shu ma‘noda ijodkorlar ko‘ngil timsoliga murojaat qilish orqali insonning ulug‘ligiga, uni Allohning yeradagi xalifasi ekanligiga ishora qiladir”¹.

Asosiy qism. Tasavvuf ilmining keng yoyilishiga hissa qo‘shgan so‘fiylardan biri Mansur Hallojdir. Taqdiri ayanchli bo‘lgan so‘fiy hamisha o‘zini Allohga bog‘lab turadigan joy uning ko‘ngli ekanligini ta‘kidlagan. “Halloy “Ba joyi adoyi haj, nazaru ziyorati Ka‘bai dil kofi ast” ma‘nosi “Haj ziyorati o‘rnida dil Ka‘basini ziyorat qilish kifoyadir”, degani uchun Bag‘dodda g‘avg‘o qo‘zg‘algan”². Uning hayoti va faoliyati ko‘plab e‘tirozlar, qarama-qarshiliklar va falsafiy tafsiyalar bilan to‘la. Halloy “Anal-Haq” (men Haqman) degan iborani aytib, Alloh bilan birlashganini da‘vo qilgan. Aynan shu davosi noto‘g‘ri talqin qilinib hayotining fojeaviy yakun topishiga sabab bo‘lgan. Hallojning tasavvufiy qarashlari juda ko‘p islomning rasmiy e‘tiqodlari bilan qarama-qarshi kelgan va uning da‘volari rad etilgan. U insonning haqiqiy mohiyatini, Allohga bo‘lgan yaqinlikni va ruhiy erkinlikni o‘rganishga qaratilgan. Mansur Hallojning merosi zamonaviy tasavvufda muhim o‘rin tutadi. Uning yo‘li va fikrlari ko‘plab so‘fiy shayxlari tomonidan o‘rganilgan va tasavvufdagi haqiqatni izlash yo‘lining o‘ziga xos ifodasi sifatida e‘tirof etilgan.

Usmoniylar saltanatini buyuk davlat bo‘lishiga hissa qo‘shgan, buyuk Usmon g‘oziyning ustoz shayx Adabali ham tasavvuf ilmida ko‘ngilning mavqe‘yi haqida fikrlar bildirgan. U insonning ko‘ngli, ruhiy holati va maqsadlarini tushunishda chuqur mulohazalar yuritgan. Adabali ko‘ngilni insonning ichki olami va amallari bilan bog‘laydi. U ko‘ngilni poklik va o‘zini anglashning asosi sifatida qaraydi, shu bilan birga, ko‘ngilning o‘zgarishi, tozaligi yoki ifloslanishi, insonning ruhiy ahvolini belgilashda katta ahamiyatga ega deb biladi. Ko‘ngilning pokligini saqlash va uning ichki go‘zalligini namoyon qilishga alohida e‘tibor beriladi. Shayx Adabali fikriga ko‘ra, “insonning haqiqiy baxti uning ichki holatiga, ko‘nglida poklikka va odob-axloqning yuqori darajalariga bog‘liqdir. Shu sababli, ko‘ngilni tozalash va ularni yomon, zararli fikrlar va hulqlardan himoya qilish”³ kerakligi ta‘kidlanadi. Shayx Adabali, shuningdek, ko‘ngilni o‘zgarish va o‘zini anglash jarayonida samimiy ma‘rifat orqali tozalashning ahamiyatini ko‘rsatadi. Uning fikrlariga ko‘ra, ko‘ngilni o‘zgartirish, shaxsiy taraqqiyot va ilohiy nurga yaqinlashish insonning ruhiy baxtiga olib keladi.

¹ Husanova K. Tasavvufiy timsollarning she‘riyatdagi o‘rni. <https://zenodo.org/> 138-b.

² Haqqul I. Asrori Halloy. <https://kh-davron.uz/kutubxona>

³ Усмон Нурий Тўпбош. Бир кўза сув. – М., 2010, 41-б.

Tasavvuf ta'limotida ijod qilgan so'fiylardan yana biri Alouddavla Simmoniy ko'ngil haqida o'zining asarlarida chuqur tafakkur va tasavvufiy qarashlarini ifodalagan. Uning ko'ngil haqidagi fikrlari insonning ichki dunyosi, qalb va ruhiyatini anglashga qaratilgan edi. Simmoniy ko'ngilni, avvalo, poklik, orzu, tuyg'u manbayi sifatida ko'rgan. Unga ko'ra, ko'ngil – insonning asliyatini va haqiqiy tabiatini aks ettiruvchi muhim bir ichki dunyo. “Alouddavla Simmoniy vahdatul vujud o'rniga vahdatush shuhud (yagona guvohlik yoki mushohada birligi) nazariyasini taqdim etgan. Bu nazariyaga ko'ra, Mutlaq zot sifatleri jami ashyolarga emas, balki inson qalbida jilolanadi. Insonning maqsadi esa musaffolanib, Mutlaq vujud nurini qabul qilishga tayyorlanib borishdir”⁴. Simmoniy ko'ngilni tashqi dunyo bilan bog'lashda ham, uning butun mavjudligini shaxsning ichki holatini anglashga qaratgan. U qalbni yaxshilash, tozalash va undagi salbiy his-tuyg'ulardan qutulish zarurligini ta'kidlaydi. Simmoniy fikriga ko'ra, ko'ngilni poklash orqali inson Alloh bilan yaqinlashishi, haqiqiy baxtni topishi mumkin. Shuningdek, u ko'ngilni yashirin hikmatlarni anglash va ulkan maqsadlar sari intilishning asosi deb bilgan. Ko'ngilni poklash va qalbni tarbiyalash masalalari, uning tasavvufiy g'oyalarida muhim o'rin tutgan.

Temuriylar davrida tasavvufiy ta'limotida ijod qilgan Ibn Haldundur. Ibn Haldunning fikricha, insonning tabiati va uning ruhiy holatlari jamiyat va uning atrof-muhitiga, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarga bog'liqdir. Agar inson tinch va barqaror jamiyatda yashasa, uning ruhiy holati tinch bo'ladi, ammo jamiyatda nizolar va beqarorlik mavjud bo'lsa, insonning ko'ngili ham beqaror bo'ladi. Ibn Haldun “nafs” va “ko'ngil” o'rtasidagi aloqani ham ta'kidlaydi. “Nafsning qusurlari, masalan, ortiqcha ishtaha yoki shahvat, insonning ko'ngilini ifloslantiradi va uning maqsadlariga to'sqinlik qiladi. Aksincha, maqsadga erishish uchun ko'ngilni to'g'ri yo'naltirish va nafsni tiyish zarur”⁵, deb hisoblaydi. Shunday qilib, Ibn Haldunning ko'ngil haqidagi qarashlari, insonning ruhiy holatlarini faqat uning ichki dunyosi bilan emas, balki ijtimoiy, iqtisodiy va axloqiy sharoitlar bilan ham chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Shayxlardan yana biri shayx Safiy Alimshohdir. Shayx Safiy Alimshoh, o'zining ma'rifiy va tasavvufiy qarashlari bilan mashhur bo'lgan mutafakkir va shayxdir. Uning ko'ngil haqidagi fikrlari tasavvufning chuqur g'oyalariga asoslanadi. Alimshohning ko'ngil haqidagi ta'limoti, insonning ichki olami va ruhiy poklikka bo'lgan muhabbatini ta'kidlaydi. U ko'ngilni yashirin va nozik jihatlar orqali tasvirlaydi va uning muhimligini bir necha asosiy nuqtada bayon etadi. U ko'ngilni Allohning nurini qabul qiladigan joy sifatida ko'radi. Pok ko'ngil orqali inson ilohiy haqiqatni tushunadi

⁴ Komilov N. Vahdatul vujud va vahdatush shuhud. <https://kh-davron.uz/kutubxona/>

⁵ Djuraboyeva D. Ibn Haldunning “Muqaddima” asarida Amir Temur siyomosining yoritilishi. <https://wordlyknowledge.uz>. 143-b.

va o'zining haqiqiy mohiyatini anglaydi. Alimshoh, "ko'ngilning mustahkam bo'lishi uchun sabr va tahammulning zarurligini"⁶ ta'kidlaydi. Isoning ichki tinchligi va ma'naviy o'sishi sabr va o'zini tahlil qilish orqali amalga oshadi. Shayx, ko'ngilni mustahkamlash uchun insonni uning ichki holatini tushunishga va xatolarini tuzatishga chaqiradi. Shayx Safiy Alimshohning ko'ngil haqidagi fikrlari, insonning ichki dunyosini tozalash, yuksaltirish va Allohga yaqinlashish uchun muhim bir manba sifatida tasavvufdagi amaliyotlarni o'zida mujassamlashtiradi. Ko'ngilni poklash va ruhiy yuksalishga erishish uning ma'rifatli ta'limotlarida markaziy o'rin tutadi.

Shayx Ravim, tasavvufiy ta'limotlari va ma'rifatli fikrlari bilan tanilgan shayxlaridan biridir. Uning ko'ngil haqidagi fikrlari tasavvufning ruhiy va ma'rifiy o'ylari bilan chuqur bog'liq. Shayx Ravim, ko'ngilni insonning ichki dunyosining markazi, haqiqatni anglash va ilohiy nurni qabul qilish joyi sifatida tasvirlaydi. Uning ko'ngil haqidagi fikrlariga quyidagilar kiradi. Ravim, "ko'ngilni poklash va uni dunyoviy xohishlardan, o'ylardan va yomonliklardan tozalash zarurligini ta'kidlaydi. Ko'ngilni tozalash jarayoni, shaxsning ruhiy taraqqiyoti uchun muhimdir. Bu jarayonda tasavvufiy zikr va ibodatlar yordamida inson o'z ichki dunyosini o'zgartiradi va poklaydi"⁷. Shayx Ravim ko'ngilni mustahkamlash va uning ichki tinchligini topish uchun sabr va toqatni zarur deb biladi. U sabrni ko'ngilning mustahkamligi va haqiqiy baxtga erishish yo'lidagi asosiy vosita sifatida ko'radi. Sabrlilik, ko'ngilni yengilmas va chalg'ituvchi his-tuyg'ulardan himoya qiladi. Shayx Ravimning fikriga ko'ra, ko'ngil har xil holatlarga kirishi mumkin: xursandchilik, g'azab, qayg'u, muhabbat va boshqalar. U, har qanday holatda ham ko'ngilni to'liq anglash va uning ustidan hokimiyatni qo'lga kiritishni o'rgatadi. Har bir holatni o'zining ma'naviy o'sishiga foyda keltirish uchun ishlatish zarur. Shayx Ravimning ko'ngil haqidagi fikrlari, insonning ichki pokligi, sabr, va ilohiy muhabbat orqali ma'naviy yuksalishga erishish yo'lini ta'kidlaydi. Uning ta'limotida ko'ngil Allohning nuriga to'lgan, pok va yuksalgan bir joy bo'lib, ruhiy taraqqiyotning markaziga aylanishi kerak.

Shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Boburning shayxu pirlarga hurmati cheksiz bo'lgan. Temuriylar saltanatida faoliyat olib borgan Xoja Ahror Valiyini asarlarida ko'p marotaba tilga olgan. Buni "Boburnoma"dagi misollardan ham anglash mumkin. Bobur uni "Mullo bobo" deb ataydi. Xoja Ahror Valiyini Bobur o'ziga ma'naviy ustoz sifatida ko'rgan. Zahiriddin Muhammad Bobur, shuningdek, o'zining tasavvufiy qarashlari bilan ham tanilgan. U faqat bir davlat arbobi va shoir, balki, tasavvufning sirli va chuqur jihatlarini ham o'rgangan va o'z asarlarida tasavvufiy fikrlarni bayon qilgan. Uning tasavvufiy qarashlari, asosan, ruhiy poklanish, ilohiy muhabbat, va

⁶ Mo'minova Ch. Tasavvuf adabiyotida komil inson tushunchasi. Cyberleninka.ru. 310-b.

⁷ Mo'minova Ch. Tasavvuf adabiyotida komil inson tushunchasi. Cyberleninka.ru. 311-b.

insonning ichki olamini anglashga qaratilgan edi. Boburning tasavvufiy qarashlari uning hayoti va ijodiga katta ta'sir ko'rsatgan. U o'z asarlarida tasavvufiy g'oyalarni va tasavvufning asosiy tushunchalarini o'ziga xos tarzda ifodalagan. Bobur, o'zining hayotidagi ko'plab mashaqqatlar va jismoniy qiyinchiliklarga qarshi turishda tasavvufning ta'siridan foydalanishga harakat qilgan. Bobur tasavvufni nafaqat nazariy tushuncha sifatida, balki kundalik hayotda qo'llashga intilgan. Uning she'rlarida bu g'oyalar ko'pincha ochiq va yashirin tarzda ifodalangan.

Bobur o'z hayotida ko'p marta dunyo va undagi sinovlarni o'zaro taqqoslagan. Tasavvufda dunyo ko'pincha vaqtinchalik, o'tkinchi va haqiqiy yuksaklikka erishishga to'sqinlik qiluvchi hodisa sifatida qaraladi. Bobur ham o'zining tajribalari orqali bu g'oyani qabul qilgan va shu sababli u dunyo va uning zavqlari haqida ko'proq murosaga kelishga, haqqoniy hayotga intilish kerakligini ta'kidlagan. Shoir o'zining tasavvufiy qarashlarida, shuningdek, o'zlikni anglash va uning yuksak ma'nosiga yetishish zaruratini ko'rsatgan.

Tasavvufiy ta'limotning ta'sir Boburning ko'plab she'rlarida seziladi. Uning she'rlarida tasavvufning asosiy g'oyalari, xususan, sevgi, poklanish, o'zlikni anglash va ma'naviy o'sish kabi g'oyalar muhim o'rin tutadi. Bobur tasavvufni insonning ichki dunyosini tushunish va ruhiy tozalash vositasi sifatida qaragan.

Boburning ko'plab she'rlarida, sevgi va ishq mavzusi markaziy o'rinda turadi. Tasavvufda sevgi – ilohiy ma'rifatga olib boradigan eng muhim yo'l sifatida qaraladi. Boburda ishq nafaqat insoniy tuyg'ularni ifodalovchi hissiyot sifatida, balki Allohning muhabbatini, uni anglash va uning yo'lida sabr-toqat qilishni anglatadi. Bobur ishqni nafaqat insonlar o'rtasidagi sevgida, balki o'zining ilohiy maqsadlariga erishish yo'lida bir vosita sifatida ko'rgan. Boburning tasavvufiy qarashlarida poklanish va tavba muhim o'rin tutadi. U o'zining she'rlarida, asosan, insonning ruhiy holati, qalbning tozaligi va nafsni yengish haqida fikr yuritadi. Tasavvufda nafsni yengish, qalbni poklash va tavba qilish orqali ilohiy ma'rifatga erishish ta'limoti muhimdir. Bobur o'z hayotida ham, balki ijodida ham nafs va dunyo bilan bog'liq turli sinovlarga qarshi kurashgan va qalbini poklashni maqsad qilgan. Tasavvufda taqdir va vaqtni idrok etishning alohida o'rni bor.

Bobur, o'zining "Boburnoma" asarida, o'z hayotidagi ko'plab sinovlarni, muvaffaqiyatlar va mag'lubiyatlarni taqdirning bir qismi sifatida qabul qilgan. Bobur dunyo va uning rohatlarini ko'pincha vaqtinchalik va o'tkinchi deb hisoblagan. Tasavvufda dunyo faqat sinov va tajriba maydoni sifatida qaraladi, va haqiqiy yuksalish Allohga yo'l olishda, uning ilohiy hikmatlarini anglashda, va ma'rifatni olishda yashirin. Bobur ham o'z hayotida dunyo rohatlaridan mahrum bo'lgan, turli xil azoblar va sinovlarni boshidan kechirgan. Bobur, o'zining she'rlarida, ko'pincha

“Haq” deb ilohiy haqiqatga ishora qiladi. Tasavvufda Haq – bu Allohning o‘zi, barcha mavjudotning asosiy manbai va maqsadi hisoblanadi. Bobur bu haqiqatni izlashni, uni his qilishni va bu yo‘lda yurishni maqsad qilib qo‘ygan. U “Haq”ni topish uchun qalbni poklash va nafsga qarshi kurashishni zarur deb bilgan. Boburning she’rlarida tasavvufiy elementlar ko‘p uchraydi. Ishq, muhabbat, nafs va ruhiy poklanish kabi tasavvufiy tushunchalar badiiy ifodalarda o‘z aksini topadi. Boburning tasavvufiy qarashlari uning hayotini va ijodini chuqur ma’nolar bilan boyitgan.

“Oshiq o‘lg‘ach, ko‘rdum o‘lumni o‘zung‘a, ey rafiq,
O‘zga ko‘nglumning bu olamda harosi qoldimu?!” (201-b)

Baytda yuzaki olib qaralganda, umri davomida taqdirning barcha og‘ir zarbalariga uchragan, qismatning butun achchiq ko‘rguliklarini boshidan kechirgan odam uchun bu dunyoning qo‘rquvi qolmasligi haqida gap ketyapti, chunki bu olamdagi barcha xorlik va xo‘rligni boshidan kechirgan lirik qahramon uchun umrining qolgan qismida duch kelishi mumkin bo‘lgan qo‘rquvlar (xiyonat, aldov, kamsitilish, nafrat) endi hech narsaga arzimaydi.

Baytga tasavvuf jihatdan nazar tashlasak, oshiq bo‘lgan solik uchun bu dunyoning barcha hoy-u havaslari, quvonch-u gam-tashvishlari, g‘oliblik va mag‘lublik bir chaqaga arzimasligi, butun qalbi-yi idroki bilan Yor vasliga – Alloh tajalliysiga yetisishga intilgan oshiq uchun bu olamda hech qanday qo‘rquv qolmasligi ta’kidlanayotganini sezish mumkin.

N.Komilov ta’kidlaganidek, “muhabbat o‘zlikdan voz kechib, dunyoviy orzuniyatlarini yo‘qotish – mahv etishni talab qiladi. Boshqacha aytganda, dunyo muhabbatidan ko‘ngil uzmasdan Iloh muhabbatini qozonish mumkin emas. Dunyo muhabbati va Iloh muhabbati – bir-biriga zid ikki qutb: dunyoni degan kishi Iloh muhabbatidan, Ilohni degan kishi esa dunyo muhabbatidan yuz o‘girishi kerak. Ana shunday dunyo muhabbatidan yuz o‘girib, ilohiy ma’rifatni egallagan odam, dunyoviy-nafsoniy sifatlarga barham berib, ilohiy sifatlarni o‘zlashtiraverib, Zotning o‘ziga qo‘shiladi, ya’ni Zotda foniy bo‘ladi (muhabbatning xotimasi – fano)”⁸. Ko‘rinadiki, Boburning ushbu bayti uning tasavvuf ta’limoti, xususan, naqshbandiya tariqati talablari bilan ham chuqur tanishligini ko‘rsatadi. O‘z davrining falsafasi, xususan, she’riyatida mustahkam o‘rin egallagan tasavvuf talablaridan Boburning bexabar qolishi aslo mumkin emas.

Quyidagi ruboiysida esa may timsoli majoziy ma’noda qo‘llanilib kelgan.

“May tarkini qilg‘ali erurmen g‘amliq,
Bor tiyra ko‘ngulga har zamon darhamliq.

⁸ Komilov N. Komil inson. <https://kh-davron.uz/kutubxona/>

G‘am birla fasurdaliq halok etti meni,
May birla emish shodliq‘u xurramliq.” (301-b).

Bu she‘rda g‘am va shodlik, ichki qarama-qarshiliklar tasvirlanadi. She‘rda “may” va “g‘am” tushunchalari orqali hayotdagi ruhiy holatlar ifodalanadi. Shoir sharobni tark etish qarorini qabul qilganida ham, uning ichki olamidagi qayg‘u va g‘amlar barham topmaydi. Bu yerda sharob, ba‘zan g‘amlarni unutish vositasi sifatida ko‘rsatiladi, lekin shu bilan birga, u qalbni tinchlantirishning doimiy yo‘li emasligini anglatadi. Shoir g‘am va tashvishlarning o‘zini qanday azobga solishini tasvirlaydi, shu bilan birga, sharobni ichish orqali vaqtincha shodlik va xursandchilik topganini tan oladi. Ruboiyda shoir o‘zining ichki kurashini aks ettiradi. Sharob, bir tomondan, xursandchilik va zavq keltirsa, boshqa tomondan, vaqtincha bo‘lsa ham, g‘am va azoblarni yengillashtiradi. Shoir bu qarama-qarshiliklarni ifodalaydi va hayotdagi muammolarni hal qilishda ichki kurashlar haqida fikr yuritadi.

“Kelgilki, dame o‘lturubon may icholing,
Dunyo g‘amu ranjinzamone kecholing.
Chun ayshu nishot lashkari saf tuzdi,
Ey mehnatu g‘ussa xayli, sizlar sijoling!” (307-b)

Bu she‘rda Bobur, may va uning keltirgan lazzatlari bilan dunyodagi g‘am va tashvishlarni unutilishi haqida so‘z yuritadi. She‘rda shodlik va mayning ta‘siri orqali ichki tinchlik va farovonlikka erishish istagi ta‘kidlanadi. Bu yerda sharob, vaqtincha baxt va tinchlikni taqdim etadigan bir vosita sifatida tasvirlanadi. Bobur, shodlikni topish uchun vaqtincha g‘amlarni unutishni istaydi. Bu yerda shoir shodlik va rohatni tasvirlaydi va mehnat, qayg‘u va g‘amlarni ular uchun chetga surib qo‘yishni taklif qiladi. She‘rda Bobur, vaqtincha baxt va shodlikni topish orqali dunyo azoblaridan qochishni tavsiya etadi. Bobur shodlikni va rohatni afzal ko‘rgan holda, g‘am va qayg‘ulardan chetlanishga chaqiradi. Biroq, bu o‘tmishdagi holatni ko‘rsatish bilan, she‘rda ruhiy holatni va ichki hotirjamlikni izlashni ifodalaydi.

“Bobur tasavvufning ulkan bilimdoni. U qo‘liga qilich ushlagan shoh. Lekin bu qilich bilan nafsni yengib bo‘lmasligini teran tushunganligi uchun ham u tasavvufga kuchli qiziqish paydo qilgan. Tasavvuf – jangchining yo‘li emas, oshiqning yo‘li. Mana shuning uchun ham Bobur shoir va oshiq sifatida bu yo‘ldan yurish lozimligiga tabiiy ehtiyoj sezgan”⁹.

“Gar sidq bila birovki oshiq bo‘lg‘ay,
Ma‘shuq visoli anga loyiq bo‘lg‘ay.
Pir ollida topqusi murodin beshak,

⁹ Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва таракқиёти (ғоявийлик, издошлик, образлар олами. дисс.филол. фан. д-ри. – Т.:177-бет.

Har kimki agar muridi sodiq bo'lg'ay." (363-b)

Bu she'rda Bobur, tasavvufiy ma'nolarni o'zida mujassam etgan, oshiq va ma'shuq o'rtasidagi ruhiy aloqani tasvirlaydi. She'rda, oshiqning ma'shuqni qanday sevishi va ma'shuqning o'ziga mos bo'lishi haqida so'z yuritiladi. Bu yerda shoir, sevgi va oshiq-ma'shuq munosabatlarining sidq (chin) bo'lishini ta'kidlaydi. Shoirning fikriga ko'ra, agar biror kishi chin yurakdan oshiq bo'lsa, ma'shuq uning sevgisiga loyiq bo'lishi kerak. Ya'ni, sevgi faqat samimiy bo'lishi, ikkalasi ham bir-biriga munosib bo'lishi zarur. Shoir, tasavvufiy qarashlarga ko'ra, pir (ustoz) yo'lida sodiq bo'lishni ta'kidlaydi. Sodiqlik, ya'ni muridning o'z ustoziga bo'lgan sodiqligi, uni maqsadlariga yetkazadi. Shoir bu yerda muridning to'g'ri yo'lida bo'lishi va ustozining yo'lidan borishi muhimligini aytadi. She'rda Bobur oshiq va ma'shuqning tasavvufiy talqiniga o'xshash shaklini keltiradi. Ularning munosabati faqat tashqi ko'rinishdan emas, balki ichki sadoqat, sevgidan iborat bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Pir va murid munosabati ham bu ma'noda tasavvufiy yo'lida sodiqlik va sadoqatni ifodalaydi. Bobur, o'zining ichki maqsadlariga yetish uchun ustozning (pirning) yo'lidan borishni tavsiya etadi.

“Oludai yuz tuman ma'osiy bo'lmoq,

Yuz ranju tuman azob xosi bo'lmoq.

Ko'p yaxshi ekin ahli xiradning qoshida,

Kim, og'ritibon atoni osiy bo'lmoq.” (301-b)

She'rdagi har bir misrada Bobur insonning maqsadga erishish yo'lida duch keladigan qiyinchiliklar va sinovlarni, shuningdek, hayotning murakkab va ba'zan achchiq tomonlarini o'ziga xos tarzda aks ettiradi. Boisi inson tug'ilib hayoti davomida qanday kunlarni yashamasin umri poyoniga yetgach qilgan ishlarining javobini berishi aniqligini ta'kidlaydi. “Yuz tuman ma'osiy” va “yuz ranju tuman azob” so'zlari orqali hayotning qorong'u va og'ir tomonlarini tasvirlaydi. Bu yerda Bobur o'zining dard va azoblariga urg'u beradi. She'r, umumiy ma'noda, inson hayotining murakkabligini, insonlarning maqsadiga erishishda duch kelgan azoblari va kurashlarini anglatadi.

“Islom uchun ovvorai yoziy bo'ldum,

Kufforu hunud harbsoziy bo'ldum.

Jazm aylab edim o'zni shahid bo'lmoqqa,

Alminnatulillohki, g'oziy bo'ldum.” (319-b)

Bu to'rtlikda Bobur o'zining diniy e'tiqodini, Islom uchun kurashish niyatini va uning maqsadlari yo'lida o'tgan yo'lini ifodalaydi. She'rda ishlatilgan so'zlar va tasvirlar Boburning shaxsiy ishonchi, maqsadlari va diniy vazifalarini aks ettiradi. Bobur o'zining Islom dini uchun kurashayotganini, shu yo'lida jabr va mashaqqatlarga dosh berayotganini ta'kidlaydi. “Ovvorai yoziy bo'ldum” so'zlari orqali Bobur, o'zini Islom uchun fidokorona kurashgan deb hisoblaydi. Bobur bu yerda o'zining maqsadi uchun

qilgan harakatlarini, xalqining diniy himoyasini o‘z zimmasiga olganini ifodalaydi. “Jazm aylab” degan ibora orqali u, o‘zining qat’iyatini va g‘azabini ifodalaydi. Bobur bu qat’iyat bilan Islom yo‘lida o‘z jonini qurbon qilishni istagan, lekin oxir-oqibat “g‘oziy bo‘ldum” deb, g‘azot (jang)da ishtirok etgani va maqsadiga erishganini ta’kidlaydi. Bu she’rda Bobur o‘zining diniy e’tiqodi va maqsadlariga bo‘lgan chuqur sadoqatini, ayni paytda, Islomni himoya qilish uchun qilgan kurashini ifodalagan.

“Hammomki, to maskani jonona emish,

Anda parilar husnig‘a devona emish.

Ul xud paridur, borcha mulozimlari ham,

Alqissa(ki), hammom parixona emish!” (297-b)

Bu she’riy parchada, tasavvufiy va metaforik elementlarni o‘zida jamlagan qiziqarli misollarni tashkil etadi. She’rda hammomning tasvirlanishi, uni ajoyib bir joy sifatida ko‘rsatib, buni parixona bilan solishtirishi orqali bir nechta chuqur ma’nolarni anglatadi. “Jonona” so‘zi, ayniqsa, sevgi va jo‘shqin tuyg‘ularni ifodalaydi, bu yerda hammom “jonona” sifatida, odatiy tozalash joyidan farqli o‘laroq, ma’naviy bir tajriba sifatida ko‘rsatiladi. “Parilar” so‘zi, ko‘pincha go‘zallik va muqaddaslikni anglatadi va Bobur bu go‘zallikni “devona” bo‘lish bilan ta’riflaydi, ya’ni uning ta’sirida inson ongsiz yoki ma’shum bo‘lishi mumkin. Bu go‘zallik, hammomning tasavvur qilingan muqaddas va osmoniy tabiatiga qarshi bir qarashni hosil qiladi. Bu qismda, hammomdagi go‘zallikni tasvirlayotgan shoir, o‘zining ma’naviy o‘zgarishlarini ifodalaydi. Bobur hammomni “parixona” deb ataydi, ya’ni u faqat jismoniy emas, balki ruhiy tozalash, go‘zallik va tasavvufiy mukammallikni anglatadi. Bobur bu yerda hammomni, haqiqiy ma’noda, xuddi jannat yoki osmoniy bir makon sifatida tasvirlamoqda. Umuman olganda, bu she’rda Bobur o‘zining tasavvufiy dunyoqarashini, go‘zallik va muqaddaslikni tasvirlashga uringan va buni oddiy hayotdagi bir voqea bilan solishtirib, chuqur ma’no kiritgan.

“Ruhum yaratib eding latofat birla,

Qilding anga tanni hamroh ofat birla.

Ruhumni chu tan uyiga kelturdung pok,

Mundin nori eltma kasofat birla.” (339-b)

Bu she’rda Bobur insonning ruhiy va jismoniy mavjudligini tasavvufiy nuqtai nazardan ifodalaydi. U ruhning va tananing o‘zaro bog‘liqligini, ularning yaratilishini va har biri o‘ziga xos ahamiyatga ega bo‘lganini chuqur his-tuyg‘ular bilan tasvirlaydi. Bobur o‘zining ruhini Alloh tomonidan go‘zal qilib yaratilgan deb tasvirlaydi. Ruh bu yerda yuqori, nozik va mukammal bir mavjudot sifatida ko‘rsatilgan. She’rning yakunida Bobur ruhni kasofatdan (yomonlik va ifloslikdan) xoli bo‘lishini xohlaydi. Bu she’r Boburning tasavvufiy dunyoqarashini aks ettiradi, u ruhning mukammalligi va

tozaligini ta'kidlaydi. She'rdan ruhning oliyjanob va mukammal bo'lishi kerakligi, jismoniy dunyoning esa ruhning pokligini saqlashga salbiy ta'sir ko'rsatishi haqida chuqur ma'no yashiringan.

Tasavvufda ham aynan shu jihat Allohga bo'lgan bandaning ilohiy ishq bayon qilingan. So'fiylar, shayxlar, piru murshidlar qatori Bobur ijodida ham ilohiy ishq ko'p bora tilga olingan. Buni yuqorida shoirning lirik parchalaridan keltirilgan misollar ham isbotlab turibdi. Bobur realist shoir ekanligi hech kimga sir emas. Ammo uning yurtidan olisdaligi va bu olislikning shoir ko'ngliga sog'inchni olib kirishi, ilohiy ishqni bayon qilishiga sabab bo'lgan.

Ibrohim Haqqul aytganidek "tasavvufda axloq-odob kamoloti qanchalik muhim bo'lsa, tahliya-tasavvur va taxayyul salohiyati ham nihoyatda muhimdir. Tasavvuf ilohiy zavq va surur sirlarini kashf etarkan, insonga avvalo, nafsni yengish, yomon hulq va xususiyatlardan kechish tajribalarini o'rgatadi. Shuning uchun tasavvufning nufuzi hafaqat ilohiy ishq va faqru fanolikni ideallashtirganlar orasida, balki deyarli barcha ijtimoiy tabaqalar o'rtasida ham yuksak bo'lgan"¹⁰.

Darhaqiqat tasavvuf, diniy va ma'naviy jihatdan, odob-axloq va ichki kamolotning muhimligini ta'kidlaydi. Avvalo, tasavvuf ilohiy zavq va sururni kashf etishning yo'li sifatida nafsni yengishni, yomon sifatlardan qutulishni o'rgatadi. Tasavvufning asosiy maqsadi insonni nafsning yomon xususiyatlaridan tozalash, uning ruhini poklashdir. Bu o'z navbatida insonning nafsini yengish va ilohiy sevgini kashf etishda ulkan ahamiyatga ega.

Najmiddin Komilov tasavvuf ilmi haqidagi fikrlarini shunday bayon qiladi. "Tasavvuf – inson kamoloti, axloqiy poklanish haqidagi ilm dedik. Bu tushuncha komil inson konsepsiyasida aniq ko'zga tashlanadi. Inson uchun qayg'urish, uning ma'naviy kamolotini o'ylash tasavvufning doimiy o'zak masalasi bo'lib kelgan. Ayniqsa, insonning botiniy olami, ichki ziddiyatlari, ruh va jism orasidagi kurash so'fiylarni ko'p qiziqtirgan. Insonning hayotdagi o'rni, jamiyat bo'lib yashash tartiblariga ham shu mavqedan turib qaralgan chunonchi, ijtimoiy nizolar, urush-janjallar, mulkiy tengsizlikning tub mohiyati, bosh sababini ham tasavvuf inson tabiati va siyratidan qidiradi, insonning axloqini tuzatishni uning tabiatidagi salbiy, hayvoniy kuchlarni mavh etishdan boshlash kerak, deb tushuntiradi"¹¹.

Yuqoridagi fikrdan anglashiladiki, tasavvuf, insonning ma'naviy rivojlanishi va ichki poklanishi bilan bog'liq bo'lib, uning asosiy maqsadi komil insonni yaratish, ya'ni insonni ruhiy va axloqiy jihatdan toza va mukammal qilishdir. Tasavvuf, faqat jismoniy

¹⁰ Хаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти (ғоявийлик, издошлик, образлар олами. дисс.филол. фан. д-ри. – Т.: 17-бет.

¹¹ Komilov N. Komil inson. <https://kh-davron.uz/kutubxona/>

emas, balki ruhiy kamolotga ham katta e'tibor qaratadi, chunki ichki xususiyatlar va axloqiy poklanish tashqi xulq-atvorni shakllantiradi. Bu jarayon esa, faqat ruhiy yuksalishga olib kelmay, balki jamiyatdagi adolat, tinchlik va uyg'unlikni ham shakllantirishga yordam beradi.

Nasiba Bozorovanning fikricha "Tasavvufda qalb tarbiyasi muhim sanalgan. Shuning uchun mutasavviflar ko'ngil holi, hayoti kamolotga erishish asrori haqida keng bahs yuritishgan. Ko'ngilning tasavvuf she'riyatidagi o'rni ham alohida. Bunga sabab tasavvuf she'riyatining inson e'tiborini ko'ngilga jalb etib, qalb va ko'ngil sirlarini ochishga ko'p kuch sarflagan, Alloh va odam munosabatini ko'ngil yo'li va ko'ngil ehtiyojlari orqali hal etishda katta natijalarga erishgan she'riyat sanalganidir. Tasavvufiy she'riyatda ko'ngil tubdan yangi mohiyat kasb etdi. Ya'ni u haq tajalligohi Arsh Allohning taxti darajasiga ko'tarildi."¹²

Xulosa. Tasavvuf, nafaqat axloqiy kamolotni, balki qalb va ko'ngilning tozaligi hamda ularning o'zgarishini o'rganishni muhim deb hisoblaydi. Tasavvufda qalb tarbiyasi muhim o'rin tutadi. Mutasavviflar qalbni tozalash, uning ichki holatini yaxshilash va insonni ruhiy kamolotga yetkazish yo'lidagi amallarni muhim deb bilishadi. Bu jarayon, qalbning sofliqi, Alloh bilan bog'lanish va ichki tinchlikka erishish uchun zarurdir. Shuning uchun, tasavvufda qalbni tarbiyalash va uning holatini o'rganish juda katta ahamiyatga ega. Tasavvuf she'riyatida ko'ngilning o'rni alohida. Bu she'riyat ko'ngilning sirlarini ochishga, insonning ichki dunyosiga, ruhiyatiga va ma'naviy ehtiyojlariga e'tibor qaratishga intiladi. Ko'ngil butun bir ruhiy holatni ifodalaydi. Tasavvuf she'riyati, Alloh bilan odam o'rtasidagi munosabatni ko'ngil orqali hal qilishga katta e'tibor beradi. She'rlar ko'pincha ko'ngilning ehtiyojlari, uning iztirobi va ilohiy ishqqa bo'lgan ehtiyoji haqida so'zlaydi. Tasavvuf she'riyatida qalb yangi mohiyat kasb etadi. Bu, ko'ngilning nafaqat insonning ichki holatini aks ettirishi, balki Allohning nuri va ilohiy sirlarining aks etgan joyiga aylanishi demakdir. Shunday qilib, qalb, tasavvufiy qarashlarda, Allohning taxti yoki "Arsh" darajasiga ko'tariladi. Bu qalbning Alloh bilan bevosita aloqasini, uning ichki va tashqi dunyo bilan uyg'unligini bildiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Husanova K. Tasavvufiy timsollarning she'riyatdagi o'rni. <https://zenodo.org/> 138-b.
2. Haqqul I. Asrori Halloj. <https://kh-davron.uz/kutubxona>
3. Усмон Нурий Тўпбош. Бир кўза сув. – М., 2010, 41-b.
4. Komilov N. Vahdatul vujud va vahdatush shuhud. <https://kh-davron.uz/kutubxona/>

¹² Bozorova N. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi. – T.: Fan, 2009. – B. 25.

5. Djuraboyeva D. Ibn Haldunning “Muqaddima” asarida Amir Temur siymosining yoritilishi. <https://wordlyknowledge.uz>. 143-b.
6. Mo‘minova Ch. Tasavvuf adabiyotida komil inson tushunchasi. Cyberleninka.ru. 310-b.
7. Komilov N. Komil inson. <https://kh-davron.uz/kutubxona/>
8. Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти (ғоявийлик, издошлик, образлар олами. дисс.филол. фан. д-ри. – Т.:177-бет.
9. Bozorova N. Alisher Navoiy g‘azallarida ko‘ngil obrazi. – Т.: Fan, 2009. – В. 25.